

ТРАДИЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ЯК ФЕНОМЕН ГАРМОНІЙНОГО ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ МОЛОДІ

Кузьменко Ірина, Жук Вячеслав

Харківська державна академія фізичної культури, Харків

Анотація. У статті висвітлена специфіка системи фізичного виховання молоді у Козацьку добу. Проаналізовані особливості фізичної підготовки підлітків та юнаків у закладах освіти та у побуті українського народу.

Ключові слова: козак, Запорізька Січ, здоров'я, фізична культура, Україна.

Вступ. Для становлення людської особистості велику роль відіграє вивчення історичного минулого, культурно-педагогічної спадщини свого народу, своєї держави. Кожне звертання до глибин історії збагачує сучасність і формує необхідне підґрунтя для руху вперед. Надбання українського народу завжди надихає, дає можливість замислитися, проаналізувати та відтворити найцінніші його здобутки у сучасному житті.

Український народ в різний історичний період накопичував та примножував традиції виховання молодого покоління. Пріоритетом багатовікової діяльності наших пращурів було систематичне і цілеспрямоване виховання підростаючого покоління на культурно-історичних традиціях рідного народу [3, 14, 19, 20].

Цікавою, багатогранною і самобутньою була культура запорізьких козаків. На думку О. В. Кириченка [6], В. І. Мірошніченка [12], Л. А. Шарової [22], Д. І. Яворницького [23] козаки створили ефективну систему військово-фізичної підготовки, яку становили спеціальні фізичні та психофізичні вправи, спрямовані на самопізнання і саморозвиток особистості, її тілесне, духовне, психофізичне та моральне вдосконалення. Система фізичного виховання відрізнялася різноманіттям вправ, рухливих ігор та змагальної діяльності.

Головною метою було виховання фізично здорових людей з високою духовністю, моральністю, волелюбністю та яскраво вираженою національною свідомістю. У козаків існував культ міцного здоров'я та фізичної досконалості. Вони багато часу приділяли розвитку рухових здібностей, формуванню різноманітних прикладних вмінь та навичок та зміцненню здоров'я.

Вивчення національних традицій та їх використання в освітньому процесі молоді як засобу фізичного, духовного та патріотичного виховання є, на наш погляд, актуальним та потребує подальших досліджень у цьому напрямку.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження проведено згідно Тематичного плану Харківської державної академії фізичної культури наукової теми «Вдосконалення процесу фізичного виховання різних верств населення» на 2020–2026 рр. (номер державної реєстрації 0120U101110).

Мета дослідження – вивчити традиції фізичного виховання молоді у період Козаччини.

Завдання дослідження.

1. Проаналізувати систему фізичної підготовки підлітків та юнаків в закладах освіти.
2. Вивчити особливості фізичного виховання молоді у побуті українського народу.

Методи дослідження: теоретичний аналіз та узагальнення наукової і методичної літератури.

Результати дослідження та їх обговорення. Однією з найяскравіших сторінок української історії був козацький рух. Козаки стали вирішальною рушійною силою, яка впродовж століть стояла на варті свободи українського народу, незалежності та суверенності держави.

Історія функціонування Української Козацької держави як територіально-суспільного державного утворення висвітлена у наукових роботах О. А. Бачинської [1], Г. Боплана [2], А. Ф. Каценка [5], Д. І. Яворницького [23]. Період існування Запорізької Січі найбільш яскрава і цікава сторінка у житті

українського народу. Запорізьке козацтво вважається гордістю української нації, найвищим злетом у її віковичному розвитку.

Вже у першій половині XVII століття козацька армія відповідала рівню кращих європейських армій, а в окремих моментах навіть переважала феодальні армії Європи. Запорізька піхота та кіннота вважалися найкращими в Європі та відзначалися військовою майстерністю [2, 8, 18].

Специфічні умови безперервної збройної боротьби з загарбниками вже з перших років існування Запорізької Січі, сприяли тому, що запорізьке козацтво в короткий історичний термін виробило, одну з найефективніших на той час систем військово-фізичної підготовки.

Оскільки переважну більшість запорізького війська складали прості українські селяни, що не мали військового досвіду, то необхідний був систематичний процес військово-фізичного виховання [17, 20].

Українська козацька система виховання цікаве та самобутнє явище, аналогів якій не було в усьому світі. Значну роль у цьому процесі виховання відігравали віковичні українські традиції, що беруть початок ще зі своєрідної культури слов'ян. Система виховання мала кілька ступенів.

Перший ступінь – дошкільне родинне виховання на основі національних традицій, звичаїв, обрядів, християнської моралі. У козацьких сім'ях був культ Батька й Матері, Дідуся й Бабусі, Роду й Народу.

Серед звичаїв слід відмітити відповідальність батьків за виховання дітей, особливо юнаків. Специфічною була роль батька, він цілеспрямовано здійснював фізичне і духовне виховання, загартував своїх дітей, формував у них лицарську честь і готував до подолання життєвих труднощів. Козацька сім'я відзначалася демократизмом, рівноправністю чоловіка і жінки, духовними традиціями. Керуючись лицарськими чеснотами, чоловік робив поступки дружині в розв'язанні сімейно-побутових питань, створював їй психологічний комфорт. Це благотворно впливало на виховання дітей.

Другий ступінь козацького виховання – родинно-шкільний. Діти козаків навчалися у козацьких, братських та інших типах шкіл. В період козаччини

одночасно з заснуванням населеного пункту створювалися і школи. При кожній церкві існували козацькі школи. Всього у 740–746 рр. в межах вільностей Запорізької Січі було 866 шкіл, що свідчить про дуже високий освітній і культурний рівень козацтва. У козацьких, братських та інших типах шкіл найвищий статус мали родинні духовні цінності, які переростали в загальнонаціональні [9, 15, 20].

За свідченнями Д. І. Яворницького [23], в часи козаччини склалася певна система освіти в Україні: початкова, середня й вища ланки. Існувала досить струнка система освітніх закладів: братські школи, Острозька й Києво-Могилянська академії, колегіуми в Чернігові, Переяславі, Новгороді-Сіверському й Харкові, монастирські, парафіяльні, полкові, січові школи. Діяли друкарні, бібліотеки. Запорозькі козаки у 1766 р. на загальній військовій раді ухвалили відкрити школи при церквах майже всіх парафій.

Система початкової освіти мала своєрідні навчальні заклади – січові і полкові школи. На Запорожжі січова школа складалася з двох відділів: в одному навчалися козаки, які прагнули стати дяками, паламарями, дияконами; в другому – підлітки – майбутні козаки. В школах вчили грамоті, арифметиці, військовій справі, співам. Навчалися у січовій школі доти, доки оволодівали передбаченими для вивчення знаннями та вміннями.

Особливе місце в школах Запорізької Січі займало військово-фізичне виховання учнів. С. Сірополко [16] відмічає, що хлопців учили «Богу добре молитися, на коні реп'яхом сидіти, шаблею рубати і відбиватися, з рушниці гострозоро стріляти й списом добре колоти».

В школах учні у вільний від навчання час виконували різноманітні вправи та рухливі ігри. Дитячі та юнацькі ігри тих часів, ділилися на весняні, літні, зимові, щ підтверджує факт цілорічного фізичного виховання підростаючого покоління.

С. М. Філь, О. М. Худолій, Г. В. Малка [17] зазначають, що особливе місце в освітній діяльності періоду козаччини посідала січова школа, яка існувала при церкві святої Покрови (берегині козаків) на території Запорізької Січі.

У січових школах органічно поєднувалися елементи фізичного та військового виховання. Значна увага приділялася загальноосвітній стороні підготовки.

Школа існувала під безпосереднім проводом козацької старшини, керівником був один із її ченців. У ній поруч із вправами спрямованими на володіння вогнепальною зброєю, застосовувалися спеціальні фізичні вправи для вдосконалення техніки верхової їзди, володіння холодною зброєю, уміння правити човном, швидко плавати тощо.

В. І. Завадський, А. В. Цьось, О. І. Бичук, Л. І. Пономаренко [4], М. В. Лях [11] вказують, що козацька молодь постійно розвивала свої природні задатки, вдосконалювала тіло й душу в іграх, танцях, хороводах, різних видах змагань і боротьби.

На свята народного календаря молодь під час народних ігор змагалася на спритність, силу, винахідливість точність. Традиційними були змагання на конях.

За даними С. Сірополко [16], по закінченні січових шкіл найздібніші учні вступали до Києво-Могилянської академії. Частина випускників працювала церковнослужителями і вчителями в козацьких школах джур. Від своїх наставників джури переймали науку жити й перемагати в екстремальних умовах, високе військово мистецтво. Разом з джурами випускники січових шкіл жили в куренях і продовжували вдосконалювати бойове мистецтво.

Практику учні проходили на полях битв. Найпідготовленіших козаки брали з собою в походи, де на полі вони вдосконалювали свої бойові навички.

Січові, старшинські і козацькі школи мали глибоку національну основу, були своєрідним військово-освітнянським навчально-виховним закладом, де реалізувалася прогресивна ідея гармонійного розвитку особистості.

Третій ступінь козацького виховання молоді, яка прагнула знань – здобуття вищої освіти у вітчизняних колегіумах і академіях, у відомих університетах Європи. У дослідженнях В. Є. Береки, І. К. Гіджеліцького, Н. М. Орловської [8] зазначено: «Коли Україна приєдналась до Москви,

особливо коли Київ одпав од Польщі, Польща заборонила українцям їздити до себе в науку. З того часу українці почали їздити до західних університетів ще більше, ніж раніше. І це стало ділом звичайним. Навчалися в університетах Падуанським, Лондонським, Лейпцизьким, особливо Геттінгенським, Паризьким, училися в Кенігсберзі, в Римі та по інших місцях».

Відтак, складалася спеціальна система фізичної підготовки підлітків та юнаків в закладах освіти, що поступово розвивалася і вдосконалювалася.

У побуті українського народу відіграли важливу роль такі елементи існуючої на той час системи виховання як парубоцькі громади, мандрівні борці, «вулиця» та чумакування [10, 14, 20, 21].

Н. Є. Пангелова [13], С. М. Філь, О. М. Худолій, Г. В. Малка [17] відмічають, що важливу роль у реалізації народної фізичної культури мали «парубоцькі громади» – об'єднання неодружених юнаків. Їх соціальна функція – організація молоді з метою духовного, морального і фізичного виховання. Крім парубоцьких, існували дівочі, підліткові, юнацькі, але вони копіювали діяльність парубоцьких.

Головною умовою вступу до такої громади був вік (16–18 років). Громада підбирала товариша та хорошого бійця за зростом і фізичною силою. Міг бути прийнятий, наприклад, спочатку молодший брат, якщо він сильніший від старшого. Отже, фізичні якості вважалися найважливішим критерієм у відборі молоді. Громада дуже цінувала сміливість і кмітливість товариша. За порушення норм життя (крадіжка, пияцтво) ганебно проганяли з членів громади.

При обранні отамана парубоцької громади головними рисами претендента були: високий зріст, природна краса, значна фізична сила тощо. Своїм зовнішнім виглядом кандидат в отамани мав викликати до себе довіру. До уваги бралися також його розум та творчі здібності.

Парубоцька громада здійснювала різноманітні заходи з фізичного вдосконалення молоді. Під час народних свят та зібрань широко застосовувалися різноманітні види рухливих ігор, різновиди народної боротьби, танців. Особливо поширеними серед молоді були перегони і скачки, їзда на санчатах із

запряженими собаками. Серед дітей популярним було ковзання на льоду.

В. І. Завадський, А. В. Цьось, О. І. Бичук, Л. І. Пономаренко [4] зазначають, що в довгі зимові вечори молодь грала в шахи, що були відомі ще з періоду Київської Русі. У весінні та літні дні поширеними були рухливі ігри з м'ячем або «кулями». Суть цієї рухливої гри – підкинути дерев'яну кулю і на льоту намагатися попасти в неї короткою товстою палицею.

На думку Є. Н. Приступи, В. С. Пилата [14] значне місце у фізичній підготовці молоді займало полювання. На полювання виходили інколи цілою громадою, використовували пастки, сітки, загорожі, засіки, мисливських хортів, рушниці, обухи, луки, списи. Полювання вважалося корисним для молоді як акт військового навчання, виховання мужності, вольових якостей та витривалості.

Традиційною формою виховання молоді в побутових умовах українського села були «вулиця», «вечорниці», «досвітки», «складчина». Музика, танці, пісні – все багатство народних засобів духовного і тілесного виховання молоді виникало саме на там. «Вулиця» була своєрідною формою традиційних розваг української молоді. Вона починалася з великодніх свят і тривала все літо аж до 14 вересня. «Вулиця» збиралася в певному, заздалегідь призначеному місці посеред села, на зеленому лузі, біля річки чи на леваді, залежно від місцевих умов. До польових робіт молодь збиралася щовечора, а в «жнива» – тільки в неділю і святкові дні. На «вулиці» дівчата водили хороводи, співали, танцювали. Хлопці грали в рухливі ігри та боролися. Парубоцька громада влаштовувала також змагання «хто швидше пробіжить або пропливе», «хто далі кине», «хто далі стрибне» тощо.

Українська народна фізична культура відігравала важливу роль у прикладній професійній підготовці людей до умов тогочасної трудової діяльності (коваль, тесля тощо). Наприклад, таке поширене в козацьку добу в Україні явище, як чумакування, вимагало високого рівня психічної та фізичної підготовки чумаків.

Характерною ознакою колориту української землі того часу були мандрівні борці – молоді хлопці, які ходили по селах і мірялися силою з

сільськими парубками. Перемога в таких імпровізованих поєдинках над мандрівним борцем високо цінувалася не тільки в громаді, але й серед дорослих. Переможець увінчувався вінком і довгий час вважався героєм. В традиції мандрівних борців простежуються давні традиції [17, 18, 20, 21].

Таким чином, фізична культура в період Козаччини характеризувалася значним розвитком і поширенням її серед народу, зберігаючи та примножуючи традиційні віковічні надбання. Високий рівень народної фізичної культури, як компонент всієї культури українського народу, сприяв вихованню здорового, міцного покоління та підготовці молоді для зміцнення військової організації Запорізької Січі.

Висновки:

1. Важливою складовою процесу виховання та навчання в період Козаччини були елементи народної фізичної культури, спрямовані на гармонійне виховання здорової молоді. Всі етапи виховання в освітньому процесі та побуті включали традиційні для українського народу засоби фізичного виховання. В навчальних закладах гармонійно поєднувалося розумове та духовне виховання. Молодь постійно розвивала свої природні здібності, вдосконалювала тіло, моральні, вольові якості в рухливих іграх, танцях, хороводах, різних видах змагань і боротьби. У процесі навчання хлопці оволодівали технікою верхової їзди, володіння холодною та вогнепальною зброєю, умінням правити човном, швидко плавати.

2. Освіта і виховання є найважливішими компонентами культури, яка має розвивається національним шляхом. Самобутність, емоційність, насиченість та ефективність досвіду фізичного вдосконалення періоду Козацької доби дає можливість широкого використання цієї спадщини у сучасному освітньому процесі підростаючого покоління.

Перспективами подальших досліджень у даному напрямі можуть полягати у дослідженні системи військово-фізичної підготовки козаків.

Список використаних джерел

1. Бачинська О. А. Історія українського козацтва та його світових аналогів.

Методичні вказівки до вибіркового (спеціального) курсу для здобувачів першого освітнього рівня «бакалавр», спеціальності «032 – Історія та археологія», освітня програма «Історія України в світовому контексті». Одеса: Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2019. 44 с.

2. Боплан Г. Опис України / пер. з фр. В. Косика. Львів: Мета, 1998. 179 с.

3. Єршоменко Е. А. Впровадження системою бойового хортингу народних традицій та методик козацького родинно-шкільного виховання. Бойовий хортинг та діяльність правоохоронних органів України: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 04–05 січня 2021 р., м. Ірпінь / Мін-во фінансів України, Університет ДФС України [та ін.]. Ірпінь, 2021. С. 1723–1737.

4. Завадський В. І., Цьось А. В., Бичук О. І., Пономаренко Л. І. Козацькі забави. Луцьк: Надстир'я, 1994. 112 с.

5. Кашенко А. Ф. Оповідання про славне Військо Запорізьке низове. К.: Веселка, 1992. 302 с.

6. Кириченко О. В. Культ фізичного самовдосконалення українського козацтва як основа системи фізичного виховання допризовної молоді. Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту: Зб. наук. пр. за ред. Єрмакова С. С. Харків-Донецьк: ХДАДМ (ХХІІІ), 2005. №10. С. 88–92.

7. Коваленко А. Нове в етнографічному дослідженні образу Козака-Мамаю. Персонал. 2008. № 3–4. С. 110–114.

8. Козацька педагогіка і навчально-виховний процес у закладах освіти науково-методичний збірник / Укладачі: В. Є. Берека, І. К. Гіджеліцький, Н. М. Орловська. Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2018. 472 с.

9. Коннова М. Фізичне виховання запорізьких козаків: історичний вимір. Фізична культура, спорт та здоров'я нації: збірник наукових праць. 2020. С. 359–364.

10. Кузь В. Г., Руденко Ю. Д., Губко О. Т. Українська козацька педагогіка і духовність. Умань, 1995. 220 с.

11. Лях М. В. Фізичне виховання молоді козацької доби та учнів козацьких класів сучасної школи. Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. 2014. № 7 (41). С. 295–303.
12. Мірошніченко В. І. Патріотичне виховання в козацькій державі. Збірник наукових праць «Педагогічні науки». 2008. № 47. С. 195–197.
13. Пангелова Н. Є. Історія фізичної культури: навч. посібник К.: Освіта України, 2007. 288 с.
14. Приступа Є. Н., Пилат В. С. Традиції української національної фізичної культури. Львів: Троян, 1991. 104 с.
15. Руденко Ю. Д., Губко О. Т. Українська козацька педагогіка: витоки, духовні цінності, сучасність: навчальний посібник. К.: МАУП, 2007. 342 с.
16. Сірополко С. Історія освіти в Україні. Львів: Світ, 2001. 664 с.
17. Філь С. М., Худолій О. М., Малка Г. В. Історія фізичної культури. Харків: ОФС, 2003. 160 с.
18. Фірсов О. В. Особливості виховання та навчання козацької молоді у війську запорозькому наприкінці XVI – початку XVII ст. Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Випуск XV. 2008. С. 347–350.
19. Цибулько О. Ідеї виховання духовності у козацькій педагогіці. Витоки педагогічної майстерності. 2019. Випуск 24. С. 226–230.
20. Цьось А. В. Розвиток фізичного виховання на території України з найдавніших часів до початку XIX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. наук з фізичного виховання і спорту: спец. 24.00.02 «Фізична культура, фізичне виховання різних груп населення». Харків, 2005. 40 с.
21. Цьось А. В. Фізичне виховання в календарній обрядовості українців: Монографія. Луцьк: Надстир'я, 2000. 376 с.
22. Шарова Л. А. Особливості козацько-лицарських традицій виховання. Перспективні напрямки сучасної науки та освіти: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції викладачів і студентів Донбаського державного педагогічного університету, учителів та учнів загальноосвітніх закладів (м. Слов'янськ, 22–24 травня 2018 р.) / відп. ред. Н. М. Маторіна. Слов'янськ:

ДДПУ, 2018. Вип. 10. Ч. 3. С. 123–126.

23. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: у 3 т. Т. 1. К.: Наук. думка, 1990. 580 с.